

TARİHÎ SÜREÇ İÇERİSİNDE DİCLE VE FIRAT NEHİRLERİ HAKKINDA KISA BİR DEĞERLENDİRME

İbrahim YILMAZÇELİK

Prof. Dr.; Fırat Üniversitesi Tarih Bölümü
iycelik@firat.edu.tr

Özet

Nehirlerin insanlık tarihinde her zaman önemli roller oynadığı ve sundukları fırsatlarla, insan nüfusunun yoğunlaştıkları yerler oldukları bilinmektedir. Bu cümleden olmak üzere tarihin her döneminde, Dicle ve Fırat nehirlerin bölgeye önemli ekonomik katkılarının olduğu söylenebilir. Bunun yanı sıra bu nehirlerin bulunduğu bölgenin tarihin her döneminde siyasî açıdan da büyük bir önem taşıdığı bilinmektedir. Geçmişte bu derecede önemli olan ve Türklerin Yakınoğu'ya gelişlerinden itibaren Türk tarihini ve kültürünü doğrudan etkileyen bu bölgenin günümüzde ve gelecekte de, Türkiye'nin güvenliği açısından büyük bir önem arz ettiği ve edeceği de aşikârdır. Bu yazımızda bu nehirlerin tarihî süreç içerisindeki durumları kısaca her iki açıdan da değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Fırat, Dicle, Türkiye, Ortadoğu

Abstract

It is known that rivers always play an important role in the history of humanity and they are the places where the human population is concentrated with the opportunities they offer. It can be said that the Tigris and Euphrates rivers have important economic contributions to the region in every period of history. In addition, it is known that the region where these rivers are located is of great political importance in every period of history. The first great civilizations of the world were established in Mesopotamia, which was irrigated by

the Euphrates and Tigris. In the past, this is very important since the arrival of Turks and Turkish history and culture of the Near East also directly affect the present and future of this region, in terms of great importance that Turkey's security and would also be obvious. In this article, the status of these rivers in the historical process is briefly evaluated from both angles.

Keywords: The Euphrates, Tigris, Turkey, Middle East

Cezîre, Asya'da Fırat ile Dicle Nehirleri arasında bir bölgenin adı olup, Ancak bu bölgenin sınırları tarihî süreç içerisinde sürekli değişiklik göstermiştir¹. Abdulgani Bulduk'un ifadesine göre, kuzey yarımkürenin 33° 50' ile 39° leri arasında yer alır. Buraya Eski Yunanlılar *Mezopotamya*, Araplar ise *el-Cezîre* derler. Cezîre'nin sınırları, kuzeyden Keban Kasabasının önünden geçen Fırat nehrinden başlar ve güneye doğru, Samsat, Rumkale, Birecik, Rakka, Rahbe ve Hille beldelerinden geçerek güneyde bulunan Divaniyye'ye yaklaştıktan sonra doğuya yönelir. Burası Cezîre'nin, Fırat hududunu teşkil eder. Bundan sonra doğuya dönerek, Dicle hudut kabul edilerek, doğuya yönelir ve İmare, Bendar, Tikrit, Hadise, Musul, Cezîre-i İbn-i Ömer ve Hasankeyf taraflarını içine alarak, Tepe Horbus (Batman) şehrine ulaştıktan sonra kuzeye yönelir. Oradan Meyyâfârikîn (Silvan), Tercil (Hazro), Atak (Lice) ve Hani kasabalarından geçerek, Palu önünden Murad Nehrine ulaşır. Bu sınırlar Cezîre'nin en geniş sınırlarını teşkil eder. İslâm fetihleri sırasında ise Diyarbakır'dan başlayarak, Tikrit'e kadar uzanan kısma *Cezîre* adı verilmiş, ondan ötesi de, *Irak-ı Arab* dairesine ilhak edilmiştir. Eyyubîler zamanında ise Musul, Cezîre'den ayrılarak, Diyarbakır vilayetinin sınırları, (Harput, Urfa ve Re'sü'l-'Ayn) Cezîre olarak sayılmıştır².

¹ Ramazan Şeşen, "Cezîre", *DİA VII*, s. 509-511, İstanbul, 1993

² Abdulgani Bulduk, *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, Yayına Hazırlayanlar: Mustafa Öztürk; İbrahim Yılmazçelik, Fırat Üniversitesi Orta-doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları No:8, s.1-2

Görüldüğü üzere Cezîre bölgesi bugünkü Irak'ın kuzeyi, Anadolu'nun güneyi ve kısmen de Suriye'nin kuzey-doğusunu içine alan ve Fırat ile Dicle gibi önemli nehirler ile bu nehirlerle dökülen Habur, Çağçağ ve Anyar çayı gibi çayların suladığı zengin, ziraata ve iskâna elverişli bir bölgedir. Bu konumu ile Cezîre bölgesi, kıtalar arası geçiş noktalarının da merkezi durumundadır. İran'dan Suriye ve Mısır'a, Basra ve Bağdat'tan Anadolu'ya giden ticaret yolları Cezîre bölgesinden geçmektedir. Bu yönüyle de önemli bir ticarî merkez durumundadır.

Bu önemli iktisadî konumdan dolayı Cezîre bölgesi, askerî ve siyasî bakımdan da çok hareketli bir bölge olmuştur. Ulaşılabilen en eski çağlardan itibaren büyük güç merkezlerinin kesişme noktasındadır. Doğuda Pers, batıda Roma ve güney-batıda Mısır gibi tarihin en büyük imparatorlukları arasında devamlı olarak bir mücadele sahasını oluşturmuştur. Bugün dahi Cezire bölgesinin bu özelliğini devam ettirmesi ilginç olup, bu ise Cezîre'nin coğrafi ve tarihî özelliğinden ileri gelmektedir.

El-Cezîre yani Fırat ile Dicle Nehirleri arası sadece bir geçiş noktası olmakla önem kazanmamakta olup, aynı zamanda kendisi de bir zenginlik kaynağıdır. Zengin verimli ovaları, dağlarındaki altın, gümüş, bakır, demir ve kurşun gibi madenlerin işletilmesine ve ticaretine ait bilgilerin, Babil ve Asur çağlarına kadar gitmiş olması bunu göstermektedir. Nitekim "El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi" adlı eserin yazarı Abdulgani Bulduk bu konuda "...bu Cezire ile mülhakatı Asur ve Bâbil devletlerinin ellerinde iken menbâ '-ı servetinden edilen istifade her cihetini güzläre çevirtmiş, medeniyetin ümrânın son derecesine ulaştırılmıştı. Sâir devletlerin, kavimlerin bu havaliye âit olan arzu-yı hırs ve zabtları hicret-i seniyyeden mukaddem ki on dördüncü asrın ortasında şiddet kesb etmekle, Asur devleti aleyhine büyük bir muharebe vukû'una sebeb oldu..." demektedir³. Daha önce de belirtildiği üzere, Cezire bölgesi sadece bir geçiş noktası değil aynı zamanda bir zenginlik

³ Abdulgani Bulduk, *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s.2-3

merkezi idi. Cezîre'yi fethetme kalkışan kavim ve milletlerin iki hedefi vardı. Birincisi, bu zengin bölgeye sahip olmak, ikincisi de, bu bölge üzerinden daha uzak ülkelere ulaşmaktı.

Tarih boyunca El-Cezîre bölgesinin ülkeler arasında bir mücadele sahası olmasının sebebi de budur. En eski çağlardan itibaren Cezire bölgesinin, Roma-Pers mücadelesine sahne olduğu görülmektedir. Bölgenin merkezi konumundaki Diyarbakır, iki ülke arasında sürekli el değiştirmiştir. Nihayet Romalıların, Diyarbakır surlarını inşa etmeleriyle İran'ın istilâları durdurulabilmiştir. Diyarbakır surlarının yapımına Hicretten 284 sene Önce (M.S.338) başlanmış ve Hicretten 118 sene Önce yani M.S.504 tarihinde tamamlanmıştır. Buna göre Diyarbakır surlarının 166 yıl zarfında tamamlandığı anlaşılmaktadır⁴. Surların tamamlanması ile Diyarbakır doğudan gelen tecavüz ve tahriplerden kurtulmuş ve başka, bir ifade ile Diyarbakır, Roma'nın doğudaki en kuvvetli üssü haline gelmiştir.

Daha sonraki dönemde Roma İmparatorluğunun yerini alan Doğu Roma (Bizans)-Sasani mücadelelerinde el-Cezîre bölgesi önemli rol oynamıştır. Sasani-Bizans mücadelelerinde de hem bir hedef hem de bir geçiş bölgesi olmuştur. M.S. VII. yüzyıldan itibaren Hicaz'da doğup gelişen, İslâm fetihleri VII. yüzyılın ortalarında el-Cezîre bölgesine de ulaşmıştır. Böylece bu tarihten itibaren İslâm-Sasani-Bizans mücadeleleri halinde devam eden siyasî gelişmelerden kısa bir müddet sonra bölge Müslümanların hâkimiyetine girmiştir. Artık bölge üzerinde günümüze kadar kesintisiz devam edecek olan İslâm Hâkimiyeti ve dolayısıyla da İslâm kültürü başlamış oluyordu. Ancak, İslâm tarihindeki istikrarsızlık Cezîre'ye de yansımış ve bölge sürekli el değiştirmiştir. Bu durum Emevî ve Abbasî hilafetleri dönemleri boyunca da sürmüştür. IX. yüzyıldan itibaren bölgede Abbasî hilafetinin hizmetinde başlayan Türk hâkimiyeti kısa bir süre sonra Abbasî hilafetine de ve aynı zamanda bölgeye de hâkim

⁴ Abdulgani Bulduk, *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s.9-10

olmaya başlamış ve aralıksız olarak günümüze kadar devam etmiştir⁵.

Abbasî hilafeti döneminde başlayan Türk hâkimiyeti kısa bir süre sonra, sadece el-Cezîre bölgesi ile sınırlı kalmamış ve bütün Suriye, Filistin ve Mısır'a kadar uzanmıştır. Bu tarihlerde Mısır'da Tolunoğlu Ahmed, Abbasî hilâfetinden bağımsız olarak devletini ilân (M.868) etmiştir. Ardından İhşidîler, Mısır ve Suriye'yi içerisine alan devletlerini (M.934) kurmuşlardır. Böylece bu tarihlerden itibaren bölgenin tek hâkimi Türk unsuru olmuştur. Bugüne kadar da Türklerden başka hiçbir siyasî otorite bölgeyi hâkimiyeti altına alamamıştır. Ancak Türk hâkimiyeti sadece bir hanedan veya bir birlik olarak tezahür etmemiş olup, çağın gerek ve gerçeklerine uygun olarak değişik Türk hanedanları tarafından bu hâkimiyet sağlanmıştır. İhşidîlerden sonra bölgeye Selçuklular hâkim oldu. Daha sonra Selçukluların komutan ve Atabeylerinin bölgede kurdukları devletler, bölgeye hâkim oldular. Bunlar Musul Atabekleri, Suriye Selçukluları, Şam Atabekleri, Filistin Selçukluları gibi devletlerdir. Daha sonra siyasî bakımdan bölgede derin tesirler bırakacak olan Selahaddin Eyyübî devleti XII. yüzyılda Cezîre'de, Suriye ve Mısır'a kadar olan bölgeye hâkim olmuştur. Tam bu sırada devam eden Haçlı seferlerine karşı Selahaddin'in yapmış olduğu başarılı müdafaa savaşları onu Türk-İslâm ve dünya tarihinde haklı bir üne kavuşturmuştur⁶.

Eyyübîler'den sonra Doğu ve Güney-doğu Anadolu ile İran'da kurulan Türk devlet ve beylikleri Cezîre'nin kaderine hükmetmeye başladılar. Bu bağlamda Celâyirîler, Harzemşahlar, Akkoyunlular, Karakoyunlular ve Safevîler zaman zaman ya bölgenin tamamına veya belli vilayetlerine hâkim olmuşlardır.

El-Cezîre bölgesi bu dönemlerde iki büyük istilâ hareketi ve felaketle karşılaşmıştı. Bunlardan ilki XII. yüzyılın ortalarında Moğol hükümdarı Hülâgu'nun istilâsı, ikincisi de, XIV. yüzyılın

⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdulgani Bulduk, *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*

⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdulgani Bulduk, *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*

sonları ile XV. Yüzyılın başlarındaki Timur istilasıdır. Bu istilâlar esnasında Cezîre bölgesi oldukça zarar görmüştür. Daha çok Doğu Akdeniz ve Anadolu'ya kadar uzayan Haçlı seferlerinin yıkıcı etkileri ise bölgede fazla tesirli olmamıştır.

1514 Çaldıran zaferi ile bölgede Osmanlı hâkimiyeti tesis edilmeye başlanmıştır. Safevî hükümdarı Şah İsmail'e karşı kazanılan Çaldıran Zaferi ile *el-Cezîre* bölgesinin kuzey vilayetleri olan başta Diyarbakır olmak üzere, Harput, Mardin, Urfa ve bağlı kazalar, Osmanlı hâkimiyetine geçmiştir. Öte yandan Osmanlı hâkimiyeti güneyde Suriye'yi içine alacak şekilde Mısır ve Hicaz'a kadar uzanmıştır. El-Cezîre bölgesinin güney vilayetlerinin fethi ise 1534 yılında Kanunî Sultan Süleyman'ın Bağdat seferi ile tamamlanmıştır. Bu zafer ile bütün Doğu Anadolu'ya ilâve olarak, Bağdat, Musul, Kerkük, Süleymaniye kısacası bütün Irak-ı Acem ve Irak-ı Arab, Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Kûhistan ve Lûristan, Türk-İran sınırını oluşturmuştur⁷.

Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar devam edecek olan Osmanlı hâkimiyeti ile bölge en uzun istikrar dönemini yaşamıştır. Eski dönemlerdeki kargaşalar ve iç mücadeleler bu dönemde görülmez. Osmanlı devletinin bölgeye has kurduğu idare tarzı ile uzun bir barış ve istikrar dönemi yaşanmıştır. Aslında bu uzun barış ve istikrar dönemi sadece bu bölgeye has bir özellik değildir. Osmanlı devletinin hâkim olduğu bütün bölgelerde bu barış ve istikrar dönemi yaşanmıştır. Bu yüzden Osmanlı yönetimine, *Osmanlı Barışı* (Pax Ottomana) denmektedir.

Bölgenin antik çağları hariç tutulursa 1200 yıldan beri, bölge Türk hâkimiyetindedir. Sadece Cezire bölgesine değil, İran'dan Mısır'a kadar, Osmanlı öncesi dönemde bölgede Türk varlığından başka siyasî bir varlık görünmemektedir. O kadar ki, Mısır hükümdarı ile Musul hükümdarları veya Musul hükümdarları ile Haleb hâkimleri birbirlerine akrabadırlar. Bu akrabalık sadece kız alış-verişi ile kurulan bir akrabalık olmayıp, ata-erkil bir

⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdulgani Bulduk, *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*

akrabalıktır. Mesela 1063 yılında vefat eden Diyarbekir Hâkimi Sa'id'in kardeşi Nasr da bu sırada Meyyafarikin'de hüküm sürmekteydi. Melikşah'ın kardeşi Tutuş 1093 yılında Amid'i zabt etti ve on sene sonra Dimaşk Atabeyliğini kuran Tuğ Tekin adlı bir Türk emirini, Amid'e vali tayin etti. 1095'te meydana gelen bir ihtilal neticesinde Tutuş, Amid'in idaresini oğlu Dukak'a ve o da, bir müddet sonra İnal adlı bir Türkmen beyine havale etmiştir. Öte yandan İnalılar ile Mardin Artukluları arasında da akrabalık bağları bulunmaktaydı. Halep hükümdarı Rıdvan bin Taceddin Tutuş ile Diyarbekir Hâkimi Dukak kardeştir. Suruç hâkimi Emirüddin Sokman ise ikisinin de dayısıdır. 1130 yılında Harput valisi Belek'in amca-zadesi Emir I. Hüsameddin Timurtaş, Belek'i Menbiç'in fethine gönderdi. Aynı zamanda Hüsameddin'in bir amcası oğlu da Ruknü'd-Devle Davud olup, o da bu sırada Hasankeyf hâkimi idi. Görülüyor ki, bölgedeki bütün şehirlerin hâkimleri veya devletlerin sultanları bir şekilde birbirlerine akraba Türk Beyleridir⁸.

Bütün bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere, bölgedeki hanedanların hepsi ya Türktür veya Türklerle akrabadır. Bazı hükümetlerin menşei üzerinde bazı tereddütler var ise de bunlar, müstakil devletler değildir. Selçuklu veya Eyyübî dairesine bağlı vasal idarelerdir. Meselâ, 905-979 yılları arasında bölgede hüküm sürmüş olan Hamdan oğulları Ben-i Tağleb kabilesinden olup Arap'tırlar. Abbasî devletine bağlıdırlar. Bir kolu Musul, diğer bir kolu da Halep, Meyyafarikin ve Diyarbekir'de hüküm sürmüştür. 905-906 yılında Diyarbekir ve Cezire Valiliği Ebu'l-Heycâ Abdullah bin Hamdan'a verilmiştir. Bunun kardeşi Hüseyin aynı tarihte Bağdat Serdarı idi. Öte yandan 990-1087 tarihleri arasında yaklaşık yüz yıl bölgede hükümran olan Mervanoğulları hükümetini ayrı bir devlet olarak addetmek yanlıştır. Bunlar da aynı şekilde Halifeye bağlı idiler⁹.

⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdulgani Bulduk, *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*

⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdulgani Bulduk, *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*

Görüldüğü gibi bölge, çok erken çağlardan itibaren Türkler tarafından fethedilen ve Türk kültürünün ikame edildiği bir bölgedir. Esasen bu bölgenin tarihini iyi bilmeden Yakın Doğu'daki Türk tarihini detaylı olarak bilmenin imkânı yoktur. Bu eksiklik her alanda hissedilmektedir. Tarihçiliğimiz daima bölgesel kalmıştır. Osmanlı öncesi dönem hakkında etraflı araştırmalar bulunmamaktadır. Bölge ile ilgimiz en fazla Selçuklu ile başlatılmaktadır. Oysa görülüyor ki, Selçuklulardan çok önce de bölgede yoğun bir Türk varlığı söz konusudur.

Uzun tarihi süreç boyunca devam eden siyasî çalkantılar, nüfus hareketleri, bölgenin nüfus yapısı üzerinde de etkili olmuştur. Günümüzde bu uzun ve şanlı tarihî geçmiş unutturulmuş görünse de, bu zengin geçmiş her şeye rağmen tarihteki yerini almış bulunmaktadır. **Tarihin hafızası, milletlerin hafızasından daha kuvvetlidir.** Zaman içerisinde milletler tarihi unutulabilirler. Ama tarih asla unutmaz. Nitekim bölgedeki maddi kültür unsurları, cami, mescit, han, hamam, kitabeler, köprüler, surlar, kaleler ve benzer kültür varlıkları bu büyük Türk kültürünün canlı delilleridir. Bu eserler belki Anadolu'dan çok daha fazla ve daha canlı olarak, Cezire bölgesinde bulunmaktadır. Bağdat'ın kuzeyinden Doğu Akdeniz'e kadar olan bölge tarihte hiç bir zaman Arap olmamıştır. Bölgedeki en son Arap hâkimiyeti 9. yüzyılın ortalarında sona ermiştir. Nüfus bakımından da bölge hiç bir zaman Arap olmamıştır. Bin yılı aşkın bir zamanda onlarla ifade edilecek sayıdaki Türk devlet ve beylikleri dâhilinde oluşan yoğun bir Türk nüfusu bölgenin en büyük nüfus kitlesidir.

Cezire bölgesi denilince, salt ideolojik mülâhazalarla, bölgenin bir Kürt bölgesi veya merkezi olduğu ön plana çıkarılmak istenmektedir. Burada Türk-Kürt birlikteliği veya ayrılığına girmeyi lüzumsuz addediyoruz. Sadece şunu hatırlatmak lâzımdır ki, tarihi kaynaklarda bölgede, Kürt-Ekrad tabirine Türklerin bölgede görülmesi ile başlanmaktadır. Türk hâkimiyetinden önceki kaynaklarda, Ekrad tabirine rastlanmamaktadır. Bu da Kürtlerin Türklerle birlikte bölgede tarih sahnesine çıktıklarını

göstermektedir. Devam eden araştırmalarımızda, bütün kaynaklarda Kürtlerin Türklerden farklı olmadıkları, hep onlarla birlikte hareket ettikleri ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla bölgedeki bir Mervanoğuları ve Eyyübîleri Kürt olarak nitelendirmek tarihî gerçeklere uymamaktadır. Özellikle Eyyübîler'in Kürt oldukları yolundaki yaygın kanaat dikkat çekicidir. Bu konudaki tartışmaları ise Ramazan Şeşen'in, *Selâhaddin Devrinde Eyyübîler Devleti*, adlı meşhur eserine (s. 411-418) havale etmek gereklidir. Buna göre, dönemin Emevî taraftarı tarihçiler, Eyyübî ailesini Emevî, Abbasî taraftarı tarihçiler ise Abbasî sülâlesine bağlayarak, Araplaştırmaktadırlar. İlk defa Memluklu devri tarihçileri, Eyyübî sülâlesini Kürt olarak göstermektedir. Oysa Eyyübîler devrindeki tarihçiler ve edibler, Eyyübî devletini bir Türk devleti olarak kaydetmişlerdir. Selâhaddin'in ağabeyinin adının Turanşah ve kardeşlerinin de Tuğ Tekin ve Böri olmaları, bu ailenin Türk olduğuna şüphe bırakmayacak bir husustur. Bütün bunlar da göstermektedir ki, Cezîre bölgesinde 1200 yıl kesintisiz olarak Türk hâkimiyeti sürmüştür.

Beşeri coğrafyanın bir parçası olarak, özellikle nehirlerin insanlık tarihinde her zaman önemli roller oynadığı ve sundukları fırsatlarla, insan nüfusunun yoğunlaştıkları yerler oldukları, bilinen bir gerçektir. Bu açıdan bakıldığında Dicle ve Fırat nehirlerinin oldukça önemli olduğu görülmektedir. Bu nehirlerin arasında bulunan ve el-Cezire olarak adlandırılan coğrafi mekân, uzun bir dönem Osmanlı toprakları arasında yer almış ve ekonomik açıdan bölgenin gelişimine önemli bir katkı sağlamıştır.

Osmanlı Salnamelerindeki kayıtlarda, **Dicle Nehri** hakkında şu bilgiler verilmektedir. Nehrin bir miktarı Lice kazasında bulunan Piçar dağından ve bir miktarı da Ergani Madeni'ne on saat mesafede bulunan Keydan köyünden çıkar. Eğil nahiyesinde birbirine karışarak, Diyarbakir'den geçtikten sonra birçok su ile birleşir. Cizre, Musul ve Bağdat'tan geçip, Bağdat ve Basra arasında Fırat Nehri ile birleşir ve Basra Körfezine dökülür. Uzunluğu 1240 kilometredir. Maden'den gelen nehir üzerinde bir

taş köprü ve çeşitli ahşap köprüler vardır. Diyarbakır'den geçen nehir üzerinde, Diyarbakır'e yarım saat mesafede on bir kemer üzerine yapılan büyük bir köprü bulunmaktadır. Emeviler döneminde inşa ettirilmiştir. Nehir üzerinde Hasankeyf ve Cizre'de harap bir köprü vardır¹⁰.

Dicle Nehri birçok verimli araziden geçmekle birlikte bu dönemde, bu nehirden, Fırat Nehri kadar istifade edilmemiştir. Özellikle Diyarbakır vilayeti dâhilinde geçtiği yerlerin dağlık olması bunun başlıca sebebi olarak görülmektedir. Hatta bu yüzden ulaşım bazı yerlerde sadece "kelekler" vasıtasıyla yapılmaktaydı¹¹. XIX. yüzyılın ilk yarısına ait kayıtlardan, Kelekçi Esnafının, Diyarbakır esnaf grupları arasında önemli bir yere sahip olduğunu tespit etmek mümkün olmaktadır¹².

XIX. Yüzyılın ikinci yarısında Dicle üzerinde taşımacılık faaliyetlerine devam edildiği ve devletin bundan önemli bir gelir sağladığı görülmektedir. II. Abdülhamid döneminde, Bağdat'tan Basra'ya kadarki coğrafyada bulunan nehirler üzerinde vapur İşletme imtiyazı, Sultan II. Abdülhamid'in Hassa Hazinesi adına Kazım Efendi'ye 10 yıllığına verilmişti. Bu süre zarfında Hazine-i Hassa adına olan Musul, Fırat ve Meskene adlı vapurlar ile civarda akan nehirler üzerinde ulaşım temin edilecek, emaneten verilen vapurların bakım ve onarımı müteşebbis tarafından yapılacaktır. Yapılan masrafin bedeli ödenecek ve yıllık vergiden düşülecekti¹³.

Ayrıca tahsis edilen vapurlardan işlerliğini kaybeden olursa, onun bedeli de ödenecek ve yıllık vergiden kesilecekti. Müteşebbis

¹⁰ Diyarbakır Vilayet salnameleri, 1999 tarihinde Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi tarafından 5 cilt halinde tıpkıbasım olarak bastırılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz, *Salname-i Diyarbakır*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul, 1999. C.I, s.374 vd., C.II, s.106-229-362, C.III, s.178, C.IV, s.62-271, C.V, s.85.

¹¹ *H.1316 Tarihli Diyarbakır Salnamesi (1901-1902)*, s.271.

¹² İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır, 1790-1840 (Fizikî, İdarî ve Sosyo-Ekonomik Yapı)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, s.306-311.

¹³ BOA. *İmtiyaz Defteri 2*, H. Gurre-i Zilkade 306 (29 Haziran 1889). BOA. *İmtiyaz Defteri 2*, H. 9 C 1308 (20 Ocak 1891), s. 156.

Kazım Efendi, nehirde yapacağı ulaşım sırasında, yeni vapurlar satın alabilecekti. Bu yeni nakliye araçları ile yapılacak ulaşım, devlete ödeyeceği kira bedeli %100 olmayıp, %50'ye düşürülmüştü. Her yeni vapur için aynı durum söz konusuydu. İmtiyaz süresi sonunda devletten kiralanan vapurlar, aynı şekilde devlete teslim edilecek, yeni alınan vapurları ise değeri oranında devlete satabilecekti. Devlet alamayacağını belirtirse, İşletmeci, bu gemileri sadece yolcu nakliyatında kullanacak ancak yük ve eşya nakline uygun olmayacaktı. İmtiyaz süresince devletin bütçesine girecek olan yıllık bedel 300.000 kuruştur.

Devlet bu zaman dilimi sırasında Dicle nehrinde Osmanlı Sancağı altında ister devlet adına olsun, isterse bireysel olarak olsun, herhangi bir kimseye yolcu ve eşya nakline dair bir imtiyaz vermeyecekti¹⁴. Bu süre bitiminden sonra, Hazine-i Hassa Nazırı Ohannes Efendi ve Padişah memnun kalmamış olacak ki, daha sonra imtiyaza verilmeyerek, Nazır başkanlığında oluşturulan bir şirket tarafından işletilmeye devam edilmiştir. Gemiler, Basra Körfezi'nden Meskene 'ye kadar ve Dicle Vadisi'nden Musul'a doğru, eşya ve yolcu nakline mahsus olarak halka hizmet sunulmuştur¹⁵.

Osmanlı Salnamelerindeki kayıtlarda, *Fırat Nehri* hakkında ise şu bilgiler verilmektedir.. Bir kolu Bingöl'den, büyük bir kolu Erzurum vilayetindeki Tercan kazasında Yeniköy'den çıkarak, Bingöl'den çıkan Murad Nehri adıyla bilinen kola dâhil olur. Diğer bir kolu Eğin kazasından başlar. Murad Nehri, Çapakçur ve Zikti nahiyeleri arasından ve Palu-Pertek kasabaları önünden gelir. Eğin ve Ağın'dan gelen nehirle Keban Madeni civarında birleşerek Fırat Nehri adını alır. İzoli-Çüngüş ve Gerger'den geçer. Siverek kazasına bağlı Bucak nahiyesini de geçerek, Birecik tarafından

¹⁴ BOA. Y. PRK. TNF. 1/29, H. 1299 M. 1 (23 Kasım 1881).

¹⁵ BOA. İmtiyaz Defteri 3, H. 7 Cemaziyel-ahir 318 (2 Ekim 1900), s. 91.

Meskene ve Ane tarafına doğru ilerler. Bağdat, Basra arasında Dicle Nehri ile birleşir. 1800 kilometredir¹⁶.

Özellikle Osmanlı Devleti döneminde Diyarbakır vilayetinin ihtiva ettiği alanlarda pek çok nehir bulunmaktaydı. Ancak bu nehirlerden Diyarbakır sancağı dâhilinde bulunanlardan tarımda fazla istifade edilmemiştir. Dicle nehrinden, sadece Diyarbakır şehri dâhilinde sulama amaçlı istifade edilmiştir. Bununla birlikte Malatya ve Mamuretü'l-aziz sancakları dâhilinde bulunan nehirlerden tarımda daha çok istifade edildiği dikkat çekmektedir. Yine bu sancaklarda sulama amaçlı kanalların yapıldığı da tespit edilmiştir.

Bölgede bulunan nehirler üzerinde, gerek Osmanlı öncesi ve gerekse Osmanlı döneminde pek çok köprünün yapıldığı dikkat çekmektedir. Özellikle yol ve köprü yapımı çalışmalarının XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren büyük bir yoğunluk kazandığı ve bu cümleden olmak üzere, Sultan II. Abdülhamid döneminde oldukça fazla sayıda köprü yaptırıldığı söylenebilir. Bazı nehirlerin suları temiz olduğundan içme suyu olarak da kullanılmış olmakla beraber, nehirler özellikle tarım arazisini sulamak amacıyla kullanılmıştır. Nehirler üzerindeki en önemli ticari faaliyet ise taşımacılık olarak görülmektedir. Özellikle Diyarbakır Sancağı dâhilinde, nehirler üzerindeki ulaşım kelekler vasıtasıyla yapılmakta olup, kelekçi esnafı bu işi yürütmekte idi. Bunun haricinde bazı göllerden sülük çıkartıldığı ve bir gölden de kibrit çıkartıldığı tespit edilmiştir. Bölgede, Nehirler ile ilgili iktisadi faaliyetler bunlarla sınırlı kalmış, özellikle balıkçılık alanında hiçbir faaliyete tesadüf edilememiştir. Ancak balıkçılık ile ilgili faaliyetlerin çok dar manada sürdürüldüğünü söylemek mümkündür. Bu arada yine nehirler üzerinde bazı değirmenlerin bulunduğunu da ilave etmek lazımdır. Bu bölgede bulunan

¹⁶ *Salname-i Diyarbakır*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul,1999. C.I, s.374 vd., C.II, s.106-229-362, C.III, s.178, C.IV, s.62-271, C.V, s.85

nehirlerden gerek sulama ve gerekse enerji sahasında istifade edilmesi Cumhuriyet dönemi sonrasıdır.

Cumhuriyet sonrası Ortadoğu bölgesindeki önemli bir anlaşmazlık kaynağı da “Suların Paylaşımı” meselesidir. Suriye başta olmak üzere bölgedeki pek çok ülke ile Türkiye arasında gerginliğe neden olan asıl mesele sınır aşan suların kullanımından doğan anlaşmazlıklardır. Türkiye'nin GAP kapsamında kurduğu Atatürk Barajı, önemli bir kısmı Suriye'den geçen Fırat'ı kontrol altına almaktadır ve Suriye'nin bu suya hayati derecede ihtiyacı vardır. Her ne kadar Türkiye, 1987'de Özal döneminde imzaladığı protokole bağlı kalarak, Atatürk Barajından yılda 15 milyar metreküp suyu aksatmadan vermişse de, suyun kontrol altına alınmış olması bu ülkeyi diplomatik açıdan Türkiye'ye bağlamıştır. Aslında verilen bu miktar Suriye'nin 11 milyar metreküplük ihtiyacından daha fazlasını oluşturmuştur. Ancak ifade bu durum, Türkiye'nin bu ülkeye karşı her zaman caydırıcı olmasını sağlayan diplomatik avantaj anlamına geldiğinden, Suriye bu durumu kabullenmek istememiştir.

Suriye Devleti, Fırat Nehrini uluslararası nehir olarak görmüş ve yapılacak bir anlaşmada paylaşım esasının kabul edilmesindeki ısrarında değişiklik yapmamıştır. Türkiye ise bu yaklaşımın yerine tahsis kavramının iki tarafça da benimsenmesi yolunu zorlamıştır. Bu meselede, önceleri Sovyetler Birliği'nin desteğini yanında bulan Suriye, Sosyalist blokun dağılması ile Türkiye karşısında diplomatik açıdan çok önemli ölçüde gerilemiştir. Türkiye su ve diğer kaynakların paylaşımı konusunda oldukça avantajlı durumdadır. Zira su ve diğer kaynakların paylaşımı konusu da henüz uluslararası hukuk çerçevesinde kesin ifadelerle tespit edilmemiştir. Dolayısıyla Türkiye, öncelikle Fırat, Dicle ve Aras'ın sularını ortak kaynaklar olarak değil, sınır aşan sular olarak kabul ve tescil ettirmesi gerekmektedir.

Yine geçmiş dönemlerde, bölge devletlerinden sınır komşularımız Irak ve Suriye'nin özellikle sınır aşan sular

konusunda Türkiye ile bir çatışma içerisinde buldukları malumdur. Türkiye'nin bütün iyi niyetli çabalarına rağmen komşularımız bu politikalarından henüz vazgeçmiş değillerdir. Su meselesi sadece Türkiye ve Irak-Suriye arasında değil, Suriye ile Irak arasında da Fırat'ın sularının paylaşılması konusunda da önemli bir problem olarak durmaktadır¹⁷.

Fırat ve Dicle'nin suladığı Mezopotamya ile Nil'in suladığı Mısır'da Dünya'nın ilk büyük medeniyetleri kurulmuştur. Sümer, Babil ve Eski Mısır medeniyetleri de bu bölgede belirmiştir. Dünya tarih ve medeniyetine yön veren kaynaklık eden bu büyük medeniyetler sadece Ortadoğu'nun gelişmesine tesir etmemiş, aynı zamanda Dünya tarih ve kültüre de hizmet etmiştir. En eski yerleşmeler, ilk ziraat ve yazının icadı bu bölgede olmuştur. Üç büyük kitabî din (Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslamiyet) burada doğmuştur. Öyle ki, Ortadoğu ile ilgisi olmayan, Ortadoğu siyasetinden, siyasî ve kültürel tarihinden etkilenmeyen hiç bir oluşum veya bölge yok gibidir. Nerede ise İnsanlık Tarihi, Ortadoğu tarihi ile paralellik arz etmektedir¹⁸. Geçmişte bu derecede önemli olan ve Türklerin Yakındoğu'ya gelişlerinden itibaren Türk tarihini ve kültürünü doğrudan etkileyen Ortadoğu'nun günümüzde ve gelecekte de günümüz Türkiye'sinin güvenliği açısından büyük bir önem arz ettiği ve edeceği de aşikârdır.

Sonuç

Yukarıda da ifade dildiği üzere, uzun tarihî süreç boyunca devam eden siyasî çalkantılar, nüfus hareketleri, Cezire bölgesinin nüfus yapısı üzerinde de etkili olmuştur. Günümüzde bu uzun ve şanlı tarihî geçmiş unutturulmuş görünse de, bu zengin geçmiş her şeye rağmen tarihteki yerini almış bulunmaktadır.

¹⁷ Cemal ZEHİR, "Son Gelişmeler Işığında Ortadoğu'daki Su Meseleleri", *Milletlerarası Ortadoğu Kaos mu, Düzen mi? Konferansı Bildiriler Ocak,2004*, İstanbul,2004, s.277-314.

¹⁸ Mustafa ÖZTÜRK, *Tarih Felsefesi*, Elazığ, 1999, s.57.

Tarihin hafızası, milletlerin hafızasından daha kuvvetlidir. Zaman içerisinde milletler tarihi unutulabilirler. Ama tarih asla unutmaz. Nitekim bölgedeki maddî kültür unsurları, cami, mescit, han, hamam, kitabeler, köprüler, surlar, kaleler ve benzer kültür varlıkları bu büyük Türk kültürünün canlı delilleridir. Bu eserler belki Anadolu'dan çok daha fazla ve daha canlı olarak, Cezire bölgesinde bulunmaktadır.

Kaynakça

- BOA. İmtiyaz Defteri 2, H. 9 C 1308 (20 Ocak 1891).
- BOA. İmtiyaz Defteri 2, H. Gurre-i Zilkade 306 (29 Haziran 1889).
- BOA. İmtiyaz Defteri 3, H. 7 Cemaziyel-ahir 318 (2 Ekim 1900).
- BOA. Y. PRK. TNF. 1/29, H. 1299 M. 1 (23 Kasım 1881).
- Bulduk, A. (2004). *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*. (Yayına Hazırlayanlar: M. Öztürk; İ. Yılmazçelik). Elazığ: Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları.
- H.1316 Tarihli Diyarbakir Salnamesi (1901-1902).
- Öztürk, M. (1999). *Tarih Felsefesi*. Elazığ.
- Salname-i Diyarbakir, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, C.I-V, İstanbul,1999.
- Şeşen, R. (1993). "Cezîre", DİA VII, s. 509-511, İstanbul.
- Yılmazçelik, İ. (1995). *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır, 1790-1840 (Fizikî, İdarî ve Sosyo-Ekonomik Yapı)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Zehir, C. (2004). "Son Gelişmeler Işığında Ortadoğu'daki Su Meseleleri". İstanbul: Milletlerarası Ortadoğu Kaos mu, Düzen mi? Konferansı Bildirileri.